

Marlene Spanger og Sophia Dörffer Hvalkof: Migranters mobilitet – mellem kriminalisering, menneskehandel og udnyttelse på det danske arbejdsmarked

Aalborg Universitetsforlag, 2020
(202 sider, ISBN 978-87-7210-311-2)

Dele af det danske arbejdsmarked bygger i høj grad på migranters arbejdskraft. Den kan være billig og fleksibel – men den kan også være sårbar. Sådanne migranters veje ind (og ud) af Danmark og deres levevilkår og udfordringer bliver man klogere på i den nye bog *Migranters mobilitet*. Bogen er skrevet på baggrund af et treårigt forskningsprojekt, om menneskehandel og tvangsarbejde, og er blevet til i et samarbejde med Fagligt Fælles Forbund og en række lokale 3F-afdelinger.

Bogen bygger først og fremmest på en lang række interviews – dels med arbejdsmigranter, men også med de virksomheder, formidlingsbureauer og uddannelsesinstitutioner, som er en del af den infrastruktur, der udgør vejen til danske jobs. Og endelig er der interviews med myndigheder, fagforeninger, og NGO'er for også ad den vej at få en dybere forståelse for migranternes vilkår og udfordringer. Anden information

kommer fra besøg på gartnerier, svinebedrifter og byggepladser, fra feltarbejde i *chat-rooms*, hvor migrantarbejdere (eller folk, som ønsker at blive det) udveksler erfaringer, og endda fra ophold i Ukraine, hvor man får et indblik i, hvordan en af afsendersiderne i dette globale puslespil tager sig ud.

Samarbejdet med 3F har givet mulighed for at interviewe folk, der har søgt hjælp for problemer, de har oplevet i Danmark. Og det er artige sager. Fx fortæller David, en rumænsk bygningsarbejder, at der en dag dukker politikontrol op på den byggeplads, han arbejder på:

»Så blev vi kaldt [hen] foran skuret og så fik vi en ansættelseskontrakt og da jeg så min ansættelseskontrakt, kunne jeg se, [at] der stod 125-140 kr. i timen. Underskriften, den var ikke min underskrift. Alt var falskt. For alle rumænerne [på byggepladsen]. Så kom der en politimand til mig. [Han] spurgte efter min ansættelseskontrakt og spurgte, hvor længe [jeg] har arbejdet og hvilke betingelser [jeg] bor under og hvor længe jeg har arbejdet, og tog et billede af kontrakten og så gik han ... Efter kontrollen gik, så fik vi fratrækt kontrakterne igen«.

Udnyttelsen af migrantarbejderne tager mange former. Fra underbetaling per

time til krav om, at der lægges flere arbejdstimer, end dem, der lønnes for, til høje huslejer for elendig indkvartering. Sårbarheden udspringer ikke kun af, at migranterne ikke kan det danske sprog og ikke kender deres rettigheder. Den knytter sig også til, hvilket ophold de har. Her er man klart bedre stillet som EU-migrant, fordi man har mulighed for at søge job på en anden arbejdsplads, hvis man presses af den arbejdsgiver, man har. Større vanskeligheder kan man få, hvis man fx er ukrainer og er kommet til Danmark på en *'fast track-ordning'*, som landbrugspraktikant eller fodermester. Her har bogen et særligt bidrag, fordi den kortlægger den infrastruktur, som er involveret, når fx denne form for migration kommer i stand. Med inspiration fra aktør-netværk-teori handler det om langt mere end blot migranten og arbejdsgiveren. Det handler om markeds kræfter og statslig kontrol, der »faciliterer, betinger og muliggør migranternes (im)mobilitet, men også udnyttelsen af migrantens arbejdskraft«. Med dataindsamling på flere sprog, i flere nationale kontekster, og i såvel virtuelle rum som *in real life*, er bogen ikke blot forskningsmæssigt interessant, men også elementært spændende læsning.

Vi får fx indblik i et møde med Anton, den ukrainske ejer af et formidlingsbureau. Han har tidligere været praktikant i Danmark og skaffer nu andre tilsvarende ansættelser. Med til mødet er Antons hustru og syvårige datter – begge iklædt minkpelse – og mødet foregår på en bar med champagne. Anton fortæller, at »... hans forretning går strygende, som hans store lejlighed i centrum af Kiev, hans bil og ansættelsen af en house keeper vidner om«. Der er penge i at være de kanaler, som får etableret kontakterne og tilladelserne imellem arbejdsgiverne og migranterne i hver deres dele af verden.

Når man har brugt penge til både at få jobbet og nå frem til sin arbejdsplads, og når en fyring kan betyde, at man må rejse tilbage igen, måske før man har fået dækket sine udgifter, kan man strække sig langt for at blive på sin plads. Når man –

som ansatte i au pair-ordningen – endvidere måske bor på sin arbejdsplads, kan det være svært at trække en grænse imellem arbejdstid og fritid, når arbejdsgiveren banker en op sent om aftenen. For det var lige dér, at der pludseligt var noget, som skulle ordnes.

Bogens primære fokus er på *'den grønne branche'* – altså landbrug og gartneri, som er meget afhængige af udenlandsk arbejdskraft. Derudover er der også empiri fra bygge- og servicebranchen. Her er en af måderne, arbejdskraften udnyttes på, at man fifler med virksomhedskonstruktioner. Blandt det mest udspekulerede er identitetstyveri i forhold til en EU-migrantarbejder, fordi disse arbejdstagere sjældent af sig selv kommer i myndighedernes søgelys. Mulighederne for denne udnyttelse hænger sammen med den høje grad af digitalisering, som vi ellers er stolte af at have i Danmark. I dag kan rigtig meget nemlig klares over nettet, og dermed er det muligt at oprette en enkeltmandsvirksomhed, uden at det forudsætter personligt fremmøde. Et sådan tyveri oplever rumæneren Stefan, der var kommet til København og havde arbejdet i en kiosk. Han boede på et loftsrum sammen med 10 andre kiosk- og spillehalsarbejdere og havde stort set aldrig fri. Da en (dansk) kæreste til en af hans venner ville hjælpe ham med at få tjekket sine papirer, opdagede Stefan, at han stod som ejer af et firma, oprettet i hans navn af kioskens ejer. Og det havde ikke engang været svært: Hans arbejdsgivere havde jo skaffet Stefan et cpr-nummer, og Stefans cpr-nummer var blevet sendt til arbejdsgiverens adresse. Ud over at firmaet, som Stefan 'ejede', blev brugt til svindel, ville han – som ejer – også komme til at hæfte personligt for al gæld.

I et hierarki af udenlandsk arbejdskraft udgøres bunden af de personer, som slet ikke har ret til at arbejde i Danmark. Det kan være personer uden lovligt ophold i Danmark, eller folk, som fx søger asyl og dermed godt nok må ophold sig i Danmark, men ikke har tilladelse til at arbejde. De søger i sagens natur kun sjæl-

dent hjælp hos myndigheder eller fagforeninger og indgår dermed også kun i meget begrænset grad i bogen. Igennem enkelte interviews får man indtrykket af et potentiale for endnu større udfordringer og sårbarhed, fordi man må sige ja til stort set alt, hvad man bliver budt, uden muligheder for at søge hjælp. I forhold til bogens undertitel føles det dog en smule amputeret, at bogen linder på døren til dette vigtige område for blot hurtigt at forlade det igen.

Den prekære tilværelse, som kan blive migrantarbejdere til del, er betinget af forhold knyttet til både migrationspolitik, brancheforhold og ansættelsesformer. Også personlige relationer – og om man er heldig eller uheldig i forhold til den arbejdsplads, man havner på – har betydning. Bogens analyser peger undertiden i flere retninger på én gang, blandt andet fordi den netop ser på de sammenstød imellem forskellige logikker, der forekommer. Det bliver særligt tydeligt i bogens sidste del, der diskuterer migrantarbejdere i forhold til opkomsten af politikfeltet 'menneskehandel'. I hvert fald for denne læser hænger denne del af bogen ikke så godt sammen med resten af bogen, fordi man i dag primært tænker 'prostitution', når man siger 'menneskehandel' – en pointe, som empiri med fagfolk på området bekræfter. En pointe med denne del af bogen er dog netop, at nogle migrantarbejdere fra fx Østeuropa faktisk godt kan anses for at være 'handlede' personer. Det kommer dog an på, hvilken vinkel man anlægger dette politikfeltet, hvor fænomener tager sig meget forskellige ud, afhængigt af om man ser dem fra en socialfaglig vinkel, er optaget af arbejdsmarkedsrettigheder eller tænker grænsekontrol eller kriminalitetsbekæmpelse. Her kan arbejdsmigranter fx opleve, at de har klart lettere ved at blive genkendt som 'lovovertrædere' end som 'ofre for menneskehandel' i mødet med de danske myndigheder.

Bogen på godt 200 sider stikker i flere retninger, men den kommer også langt omkring. Både ud over Danmarks græn-

ser og ind på byggepladser, gartnerier og i overfyldte lejligheder, som man kun sjældent besøger. Overordnet set giver bogen en vigtigt indblik i mekanikken under en del af den udenlandske arbejdsmigration – og nogle af erfaringerne hos de vandrede arbejdstagere. Og den dokumenterer med stor tydelighed, at nogle migranter udsættes for helt urimelige forhold, som de kan have svært ved at få hjælp til. Det er til skade, ikke blot for dem selv, men også for en 'dansk model', som bygger på, at der er rimelige løn- og arbejdsforhold for alle.

Anika Liversage

VIVE – Det Nationale Forsknings- og Analysecenter for Velfærd.

Kurt Dauer Keller (red.): Den organiserede formåen – magtperspektiver på or- ganisatorisk læring

Aalborg, Aalborg Universitetsforlag 2019
(352 sider), ISBN 978-87-7210-293-1,
ISSN 2446-1814)

Bogen *Den organiserede formåen – magtperspektiver på organisatorisk læring* er en omfattende antologi, der fokuserer på spørgsmålet om organisatorisk læring og magt. Den er redigeret af Kurt Dauer Keller, lektor ved Institut for Kultur og Læring ved Aalborg Universitet. Bogens forskellige bidragydere har gennemgående en tilknytning til læringsmiljøet ved dette institut, men der er også bidragydere fra andre miljøer og universiteter. Bogen indgår i skriftserien *Organisatorisk læring og ledelse*.

I 2016 udgav Keller en anden antologi i samme skriftserie, *Organisatorisk dannelse – etiske perspektiver på organisatorisk læring*. Nu er det magtspørgsmålet, der står i centrum, fordi magtperspektivet ifølge Keller godt nok står centralt i samfundsvidenskab og socialfilosofi, men derimod er nærmest fraværende, når det drejer sig om læring og udvikling i organisationer. Det skal den nye bog råde bod på, og det

er da også en meget grundig og differentieret diskussion, man præsenteres for. Bogen er opdelt i et introducerende afsnit, efterfulgt af tre større afsnit: *Magtteorier; Teoretiske opfattelser af magt og læring i organisationer* og *Lærings- og udviklingsperspektiver på magt i organisationer*, i alt 13 kapitler med tilsammen 14 forfattere.

Man kommer vidt omkring. Bogen rummer empiriske afsnit, men dens tyngdepunkt er den teoretiske og filosofiske behandling af en række forskellige tilgange til magtspørgsmålet, dels gennem oversættelser, dels gennem præsenterende diskussioner. Det er primært (men ikke alene) Keller selv, der fører ordet her. Han har oversat tre mindre tekster om magt af Steven Lukes, Pierre Bourdieu og Rainer Forst. Selv bidrager han i et stort essay om *Magten i deltagererfaret organisationsudvikling* med grundige diskussioner af disse og andre forskellige tilgange, deres forskelle og mulige forbindelsespunkter. Hertil kommer så yderligere to større tekster om hhv. det aristoteliske magtbegreb og om *Magtens sociale ontologi – i organisationsteorien og hos Løgstrup*, den sidste skrevet sammen med Nikolaj Klee. Kellers diskussioner er righoldige, man får god besked, og de er kendetegnet ved en nysgerrig, dialogisk åbenhed også i forhold til tilgange, der er anderledes lejret end hans egne. Hans refleksioner er kendetegnet ved en særdeles vidtspændende filosofi- og begrebshistorisk og aktuel teoretisk-filosofisk horisont. Det er meget interessant, men også så omfattende, at man kan være ved at miste orienteringen i forhold til mængden af begrebskonstellationer, der yderligere øges bogen igennem. Jeg må koncentrere mig om nogle centrale dimensioner.

Det væsentlige omdrejningspunkt for Kellers overvejelser, som man måske primært kan betegne som en socialfilosofisk tilgang til sociologi og læringsteori, er *eksistentiel fænomenologi*. Selv om der ikke gøres selvstændigt rede for det i denne bog (der henvises blot til det), er det en afgørende pointe, at eksistentiel fæno-

menologi adskiller sig fra den – Husserl-orienterede – fænomenologi, der undertiden oversættes til anlæggelsen af et »førstepersons perspektiv«. Hos Keller er det fænomenologiske perspektiv – primært i forlængelse af Merleau-Ponty, men bl.a. også Jan Patočka og Bernhard Waldenfels – skrevet langt tættere ind i socialiteten. Jeg ser det som et opgør med en subjektivisme, men uden at opgive et subjektbegreb. I denne forbindelse vil jeg også fremhæve, at Keller har en interessant og udvidende diskussion af Bourdieus habitusbegreb, som han ser som tæt knyttet til kropsfænomenologien, især »dens begreber om mening, erfaring og anonym socialitet« (s. 36). På denne baggrund rykker hos Keller et *erfaringsbegreb* i centrum for forståelsen af læring. Det er dette, der – både teoretisk og metodologisk – åbner fænomenologien mod *kollektiv læring* – og for Keller dermed også mod *organisatorisk læring*, idet de to begreber hos ham og gennem hele bogen tenderer til at smelte sammen: »deltagererfaret organisationsudvikling«.

Kollektiv læring bliver – abstrakt- alment – defineret som dannelse af en »organiseret formåen«, en bestemmelse, der er så central, at den har givet bogen dens titel. Og det kan så uden gnidninger kobles til »organisatorisk«, som vi kender det inden for organisationsteoriernes horisont. Samtidig defineres *magt* – også dét abstrakt- alment – som »et ontologisk grundvilkår« (s. 187) og bestemmes (med bl.a. Aristoteles) som »den fælles kulturelle formåen og 'mægtighed', der er historisk institueret i almindelig udbredt etisk-politisk fornuft og ansvarlighed i befolkningens hverdagsliv« (s. 140). Magt er dermed indskrevet som en fundamental dimension i alle menneskelige handlinger. Basalt set betyder magt blot at »'magte noget' mere eller mindre bestemt, at 'evne' det« (s. 23). Det understreges, at magt ikke er noget, man »har« eller »kan have«. Magt er helt igennem noget relationelt, i Anders Buchs »praksisteoretiske« formulering: »magt er den relationelle effekt af handlinger« (s. 218).

Det indebærer ikke, at alle former for magt er legitime. Der er gode former for magt, og problematiske, hvor magt, der tager form af »tvang« eller »dominans«, beskrives som magt, der indskrænker menneskers potentialer – og dermed også læring. Organisatorisk læring handler – som kompetenceudvikling – altså om at udvikle en »organiseret formåen«. Mange forskellige dimensioner spiller ind i forhold til denne formåens karakter og kvalitet, og Keller bestræber sig på at vise, hvordan en eksistensfænomenologisk erfaringstilgang kan kvalificere organisatorisk læring som udøvelse af åbende former for magt (»god ledelse«). Men afgørende, vil jeg mene, bliver det så, hvordan *horisonten* for denne læring er bestemt, men det vil også sige, hvad »organisation«, »organisationer« i dag betyder. Og i det perspektiv er »organisatorisk læring« ikke uden videre så uskyldigt endda.

Keller henviser til, at »organisatorisk læring« for alvor vinder udbredelse fra 1990'erne og frem, med forløbere i 1970'erne og 1980'erne. »Den lærende organisation« eller altså bredere »organisatorisk læring« skal nu sammenfatte diskussionerne om organisationsudvikling og give dem en (stærkere) delta-gerorienteret retning. Men man kunne også sige, at organisationsperspektivets stigende dominans i et samfundsmæssigt perspektiv kan ses som en side af etableringen af et neoliberalt hegemoni. »Organisation« bliver en næsten altdominerende kategori, der bl.a. betyder, at »samfundsmæssige institutioner« forvandles til »organisationer«. Det gælder fx uddannelses- og børneinstitutioner. Som »organisationer« ændres disse institutioners opgaver. Fx skal daginstitutioner primært være »dagtilbud«, ikke samfundsmæssige socialisationsinstanser, jf. hertil udførligt Ahrenkiel m. fl.: *Daginstitutionsarbejde og pædagogisk faglighed*, Frydenlund 2012. Dette går hånd i hånd med den radikale ændring af styreformene. Generelt gælder, at »demokrati« (og dermed også »selvregulering«) tages af

dagsordenen til fordel for »ledelse«. Som vi kender det fra universiteterne. I sit udgangspunkt er organisationslitteraturen management-, altså ledelseslitteratur, og det er det, der – kombineret med virksomhedsøkonomiske imperativer – skal udbredes til hele samfundet. Det har ikke ændret sig principielt med den stigende vægt på »organisatorisk læring«.

I Kellers antologi sætter dette sig også spor, tydeligst i de empiriske bidrag. Når der neutralt tales om den arbejdsydelse, som organisationen er 'sat i verden' for at præstere (s. 188), og som derfor ikke yderligere står til diskussion, så indebærer det, at selve diskussionen om virksomheders og institutioners samfundsmæssige opgaver og betydninger trænges tilbage fra læringshorisonten. Og når et projekt ligefrem handler om »kontekstuel ledelsesstrategi« som en bestræbelse på »at forene modsætninger i universitære magtforhold« (s. 271 ff.), så er den basale afvikling af universitetsdemokratiet, der har fundet sted, og som Palle Rasmussen i øvrigt skitserer udmærket i sit bidrag, blevet en *præmis* for »den organisatoriske læring«, der kommer til at handle om god universitetsledelse, hvordan man kan »omsætte ledelsesmagt i organisatorisk læring« (s. 271). Der mangler simpelthen en konkret samfundsteoretisk refleksion. Og uden den risikerer den eksistensfænomenologiske tilgang med dens vægt på at »begribe organisationer ud fra de nære sociale relationer og den emotionalitet, der på godt og ondt udspiller sig i organisationerne« (s. 172), at blive indskrevet i det dominerende organisationsperspektivs tendens til at underordne subjektiviteten under netop »organisatoriske logikker«. Det egensindige eller ikke-identiske i subjektiviteten forsvinder. Der mangler »negativitet«, som Jakob Rendtorff (i et lidt andet perspektiv) siger (s. 165).

I 1995 udgav den tyske sociolog Klaus Türk bogen *Die organisation der Welt*, der havde undertitlen *Herredømme gennem organisation i det moderne samfund* (Westdeutscher Verlag). Det var et forsøg på at

analysere selve organisationsfænomenet og vise, hvordan det må forstås konkret historisk. Han viste, hvordan »organisation« ikke kan ontologiseres, og han prøvede også at vise, hvordan det var muligt og nødvendigt at kunne skelne mellem »organisering«, og hvad han kaldte »ko-operation«, hvis herredømmet skal brydes. Ko-operation, vil jeg føje til, udvikles gennem kollektive læreprocesser, ikke organisatorisk læring. Det var en udgivelse, der ikke havde tiden for sig, men som *tematisering* er den måske vigtigere end nogensinde. Demokratisering handler vel – alment betragtet – substantielt om, hvordan borgerne kan tage ansvar for og forvalte de fælles anliggender. Det er netop relateringen af en kollektivlæring til et sådant samfundsmæssigt (og eksistentielt) fælles tredje, der blokeres i organisationstilgangen. Demokrati er andet og mere end »afhierarkisering«, som det hedder i Kellers antologi (s. 297), selv om *det* kan være vigtigt nok. Som jeg ser det, rummer eksistensfænomenologien principielt en brod mod det, jeg her kritiserer, og jeg kunne ønske mig, at eksistensfænomenologerne med deres seriøsitet og stærke engagement også forholdt sig klarere til dette spørgsmål.

Birger Steen Nielsen
Roskilde Universitet

Luc Boltanski & Arnaud Esquerre: *Enrichment: A Critique of Commodities*

Cambridge, Polity Press, 2020
(471 sider, ISBN-13: 978-1-5095-2872-1)
(oversat fra fransk *Enrichissement*, Paris, Editions Gallimard, 2017)

Tænk på den seneste gang, du bladrede i et flykatalog. Uanset om du fløj med Air France, Alitalia eller SAS, så rummede kataloget formentlig en række tekstlige og visuelle elementer af samme art: Ved siden af beskrivelser af kendte turistdestinationer fandt du her reklamer for dyre luksusprodukter (ure, smykker, biler, spiritus), omtaler af finere gastronomi og fødevarer, forankret i lokale

traditioner og kultur, samt reportager knyttet til gallerier, museer og samtidskunst. Hvordan kan det være, at flykataloger bringer netop disse og ikke andre elementer sammen? Fordi, svarer Luc Boltanski og Arnaud Esquerre med deres nye storværk (s. 17), de alle tilhører den nye berigelsesøkonomi (*enrichment economy*), som siden 1970'erne gradvist har overtaget industriøkonomiens plads som centrum for profitakkumulering i vest-europæiske samfund. En økonomi, der beriger – forarbejder, forædler – fortiden gennem narrativer om historisk værdi, og som dermed beriger – skaber profit til, øger uligheden for – de i forvejen rige.

Boltanski (f. 1940) er én af hovedpersonerne bag den såkaldte franske pragmatisme og dennes sociologi om kritik. Sammen med Eve Chiapello fornyede han allerede for to årtier tilbage kapitalismeanalysen med værket om dennes nye netværks- og projektånd (*Le nouvel esprit du capitalisme*, 1999; engelsk oversættelse 2005). Her ved overgangen til sin status som professor emeritus ved *École des hautes études en sciences sociales* (EHESS) har han nu fundet sammen med Arnaud Esquerre (f. 1975), sociolog og forsker ved *Centre National de la Recherche Scientifique* (CNRS), ligeledes i Paris. Sammen har de begået et værk, der allerede er oversat til adskillige hovedsprog og har affødt intellektuel debat, blandt andet via Nancy Frasers kommentar i *New Left Review* i 2017. En opmærksomhed, som i denne anmelders øjne er fuldt fortjent, idet der ikke »blot« er tale om en træffende samtidsdiagnose, men tillige noget så sjældent som en original teori om kapitalismens historisk skiftende værdisætnings- eller valoriseringsformer.

Foruden introduktion og konklusion består bogen af 14 kapitler, fordelt på fire hoveddele. Den første hoveddel (kapitlerne 1-2) lokaliserer berigelsesøkonomiens fremvækst i franske erfaringer med de-industrialisering samt kultur- og regionalpolitik siden 1970'erne. Anden hoveddel (kapitlerne 3-4) specificerer de teoretiske grundbegreber – varer, meta-

pris, værdi, valoriseringsformer – i dialog med et bredt udsnit af den økonomiske sociologi og antropologi. Tredje hoveddel (kapitlerne 5-10) rummer udfoldede karakteristika af de fire valoriseringsformer, der ifølge bogens argument har struktureret varernes univers siden det 20. århundredes begyndelse: standard-formen, samler-formen, trend-formen og aktiv-formen. Endelig beskriver kapitlerne i fjerde hoveddel, hvordan profit skabes og fordeles i berigelsesøkonomien (11), hvordan den fungerer i praksis i et fransk lokalsamfund (12), hvordan den favoriserer de formuende klasser (13), samt hvordan den stiller de kreative aktører, der opretholder den nye rigdom (14).

Bogens samtidsdiagnose af forskydningerne i den franske og internationale økonomi er relativt enkel, og den underbygges undervejs af et ganske grundigt statistisk og dokumentarisk arbejde fra forfatterens side. Med udflytningen af industriproduktion til lavtlønslande i særligt Asien siden 1970'erne har myndigheder og kommercielle aktører gradvist re-orienteret den franske økonomi i retning af nye muligheder inden for turisme, luksus, kulturarv og kunst, hvortil steder og oplevelser er blevet knyttet an til narrativer om fortidens og lokaliteternes autenticitet og dermed er blevet genstand for nye typer udveksling og profitcentre. Disse nye akkumuleringspraksisser henvender sig i særlig grad til velhavende grupper i ind- og udland og tilbyder disse grupper en række relativt diskrete nydelses- og statusformer, knyttet ikke mindst til det at *samle* på særligt berigede og værdifulde genstande – enten som led i modens skiftende udtryk, som sikre investeringsobjekter eller slet og ret som samleobjekter i deres egen ret.

Hvor brudstykker af denne samtidsdiagnose således genkendes fra fagsociologiske og mere populære beskrivelser, fra Andreas Reckwitz' singularitets-samfund til Richard Floridas kreative klasse (s. 327), så består Boltanski & Esqueres originale og løfterige bidrag som antydet

i den måde, de forbinder og teoretiserer disse forskydninger som et spørgsmål om kapitalismens variable og historisk skiftende valoriseringsformer. Hermed forstås en art konventionelle grammatikker og materielle arrangementer for pris-sætningen af varer i en konkret udveksling, samt for aktørernes mulighed for at forholde sig reflekterende og kritisk til disse priser, sådan at udvekslingens usikkerhed kan overvindes eller udnyttes til yderligere vinding. Det sker gennem aktørernes kompetencer til at omgås det, Boltanski & Esquerre kalder metapriser (s. 94 ff.), forstået som de abstrakte eller virtuelle forestillinger om relative priser, der knytter sig til grupper af varer. Her opstår et sprog for *værdi*, som aktørerne bruger til at retfærdiggøre eller kritisere priser. Samtidig opstår nye muligheder for profit, når aktører *forskyder* varer i gabet mellem priser og metapriser.

Pointen er nu, at dette gab konstitueres helt forskelligt i de fire valoriseringsformer, som Boltanski & Esquerre lokaliserer. I den standardform, der lå til grund for industriøkonomien, og hvis berømte sindbillede er Fords T-bilmodel (s. 146 f.), cirkuleres og sælges en lang række eksemplarer af den samme prototype ud fra den præmis, at genstanden mister sin værdi over tid, efterhånden som den slides op eller erstattes af nye og forbedrede standard-prototyper (og deres nye medfølgende »behov«). I den samlerform, som for alvor får betydning i den nye berigelsesøkonomi, er præmissen modsat den, at særlige og i varierende grader »unikke« genstande øger deres værdi over tid, i takt med at de indskrives i et historisk narrativ og bringes sammen med tilsvarende berigede genstande inden for deres egen (samler-)kategori. Det gælder både konkret, som i en vin- eller en kunstsamling, men også i overført betydning, som når turistene »samlere« på autentiske oplevelser – og på de lokale og berigende genstande, der hører til.

De resterende to valoriseringsformer, trend- og aktivformen, udledes på tilsvarende måde. Trendgenstande som

modetøj er som samlergenstande narrativt berigede, men de omdannes hastigt til masseproducerede standardgenstande for dermed at gøre plads til nye mode-forskelle i et cirkulært forløb, der udnytter sociale statusforskelle. Aktivformen er som standardformen knyttet til et analytisk blik på enkelte egenskaber ved genstande; men modsat sidstnævnte trives aktivformen ved genstande, såsom kunstværker, der opbevarer værdi og bevarer deres likviditet. Tilsammen udgør de fire valoriseringsformer en variant af dét, der med et lån fra Claude Lévi-Strauss' strukturalisme kaldes for en »transformations-gruppe« (s. 110): altså et sæt af strukturerede og indbyrdes forbundne forskelle, der i sig rummer en række formelle regler for den måde, genstandes værdi defineres inden for formen selv, og hvordan genstande kan skifte mellem formerne, hvorved der opstår nye akkumulations- og profitmuligheder.

Selve dette Lévi-Strauss'ske greb forekommer mig at udgøre bogens primære teorigevinst. Det tillader Boltanski & Esquerre at sætte sociologisk spot på et fænomen, der på én og samme tid er samfundsmæssigt afgørende og forskningsmæssigt underbelyst: nemlig selve pris-sætningens praksis og altså spørgsmålet om, hvordan priser opstår, udvikler sig, koordineres og kritiseres i et kapitalistisk samfund. Dette spørgsmål har, besynderligt nok, haft en tendens til at forsvinde af syne i den økonomiske sociologi og antropologi – enten fordi det er blevet opløst i et bredere spørgsmål om konkurrerende værdier i en altid *moralsk økonomi* (s. 93), eller fordi den kritiske teori har fortabt sig i mellemrummet mellem brugs- og udvekslingsværdi og dertil hørende forestillinger om »arbitrære« priser, udbytning og så videre. Det er her sigende, at forfatterne, i en sammenligning med Karl Marx' begreb om arbejdets produktion af merværdi, eksPLICIT (s. 261) vælger side til fordel for Fernand Braudels begreb om den handelsmerværdi, der skabes når køb- og mellemmand forskyder va-

rer på geografisk eller anden vis. Det er i sådanne forskydninger, knyttet til en ny type asymmetrisk »hukommelses-magt« (s. 303), at berigelsesøkonomien trives.

Undervejs lykkes det på overbevisende måde Boltanski & Esquerre at vise, hvordan deres Lévi-Strauss-inspirerede strukturalisme, hvor (pris-)strukturer forstås som heuristiske totalitetsmodeller snarere end som bagvedliggende og determinerende kræfter, fint lader sig forene med et pragmatisk blik for aktørernes kompetencer i noget, de døber »pragmatisk strukturalisme« (s. 338 ff.). Her åbnes således for en generel videreudvikling af den franske pragmatiske sociologi, i tråd også med den måde, Boltanski i sit mellemliggende arbejde har skitseret en ny teori om institutioner og den dominans, de udøver over den sociale virkelighed – alt imens de udfordres af stadig nye kritikformer, der nærer sig af de modsætninger, der opstår, når de kropsløse institutioner mødes med sprækkerne i erfaringens mere brogede verden.

Her kan det måske diskuteres, om forfatterne kommer helt i mål med denne del af teorien om den nye berigelsesøkonomi. Med Nancy Fraser kan man således spørge, hvilke præcise institutionelle arrangementer der egentlig forbinder berigelsens genstandsmedierede akkumulationsformer til den finansielle økonomi, der er vokset så voldsomt i global betydning i den tilsvarende periode? Ligeledes fremstår overvejelserne om kritikken af berigelsesøkonomiens formueakkumulation og tiltagende ulighedsskabende virkninger noget ufærdige (s. 332 ff.); selv om der henvises til Thomas Pikettys arbejde, diskuteres der f.eks. ikke med dennes mere normativt-kritiske engagement. Endelig undrer det denne anmelder, at ellers interessante tilløb til overvejelser over relationen mellem berigelsesøkonomi og økologiske kriser (f.eks. s. 21, s. 329), medieret via skiftende valoriseringer af land, landskaber, fødevarer og andet, ikke forfølges i dybden. Her opstår således en uforløst diagnostisk spænding til blandt andet Bruno Latours

overvejelser over den måde, klimaforandringerne for indeværende omskriver geosociale klasseforhold.

Disse iagttagelser inviterer imidlertid blot til yderligere udforskning og teoriudvikling og ændrer således på ingen måde på det forhold, at Boltanski & Esquerre med deres værk om den nye berigelsesøkonomi leverer et originalt og væsentligt bidrag til forståelsen af samtidens økonomiske og politiske transformationer. At værket ikke alene er teoretisk nytænkende og skarpt skåret, men tillige underbygget af betydelig statistisk dokumentation, velvalgte illustrative eksempler og eget feltarbejde i landsbyen Laguiole i Aubrac-regionen (kapitel 12), gør det kun så meget desto mere anbefalelsesværdigt. I en tid, hvor det intellektuelle marked oversvømmes af samtidsskildringer af ofte tyndbenet art – måske selv et udslag af berigelsesøkonomiens grænsezone til trendformen for intellektuelle produkter? – viser Boltanski & Esquerre således på forbilledlig vis, at samtidsskildringens grad af overbevisningskraft kan øges, i takt med at den kombineres med grundlagsteoretisk dybde, empirisk grundighed og forestillingsmæssig bredde.

Anders Blok
Sociologisk Institut,
Københavns Universitet

Morten Frederiksen: Usikker modernitet. Danskernes værdier fra 1981 til 2017

Hans Reitzels Forlag, 2019. (474 s.)

Den danske værdiundersøgelse er nu nået frem til sin femte generation – med begyndelse i 1981 og med gentagelse hvert niende år; den seneste er fra 2017, redigeret af Morten Frederiksen. Det er ganske imponerende med så langt et tidsstudie af danskernes værdier, forandringer og stabilitet. Der findes ikke noget tilsvarende svensk (eller andet nordisk) studie, nok fordi den tidligere værdiun-

dersøgelse i Sverige ikke lykkedes med at finde fortsat finansiering. Værdiundersøgelserne i de enkelte lande indgår i paraplyen *European Values Survey*, og af den grund er også det danske spørgeskema i samtlige faser bundet af en transnational tilgang. Disse rammer muliggør sammenligninger mellem lande, men har selvfølgelig også den ulempe, at enkelte spørgsmål kan blive lidt mærkelige i en dansk kontekst. De europæiske værdiundersøgelser skal ses i et endnu videre verdensperspektiv: *World Value Survey* (WVS), der ligesom de øvrige værdistudier i genren er blevet til med inspiration fra den grundlæggende todimensionelle modernitetsteori om udviklingssekvenser, som Ronald Inglehart er fader til: x-aksen, der repræsenterer en materiel samfundsudvikling fra kollektiv overlevelse til individets indre oplevelse af begær og nydelse (fattige til rige samfund), og y-aksen, der repræsenterer en værdiudvikling gående fra traditionel autoritet til liberalisme og tolerance. I den seneste WVS-oversigt (fra 2015) skiller de nordeuropæiske protestantiske lande sig markant ud fra de øvrige lande i undersøgelsen: Sverige toppe det nordøstlige hjørne, tæt fulgt af Danmark og Holland: Vi har råd til at tage på charterferier i Syden, og vi er ikke længere bundet af traditionelle autoriteter. Det, jeg mest savner i den af Frederiksen i øvrigt udmærket redigerede antologi om de danske værdier, er et sammenlignende kapitel, der inddrager enten et verdens- eller et nordeuropæisk perspektiv. Måske er mange af de her rapporterede værdier ikke så danske endda?

Inglehart (med flere) har i det seneste årti fulgt sin teori op med tesen om et muligt »kulturelt tilbageslag« i senmoderniteten. Er det sådan, at de frie markeds kræfter, globalisering, øget indvandring og arbejdsmarkedets teknologisering med risiko for underminering af traditionelle jobs, leder til, at mennesker ikke længere føler sig tilpasse i det moderne samfund og i stedet tilslutter sig traditionelle (national-konservative)

værdier? Hvad siger danskerne hertil? Samtlige kapitler i den nye bog forholder sig til dette grundlæggende spørgsmål.

I et indledningskapitel opridser Fredriksen indsigtfuldt forskellige analytiske tilgange til tidstudier om værdier- og værdiforskydninger. Kohorte-effekten, f. eks., indebærer, at 68-generationen med sit tolerante livssyn låses fast i dens værdier over tid, og at de ældre (som vist nok kom at dominere lidt i den senere stikprøve) eventuelt forvrider resultatet; at danskerne nok ikke er så fremmedfjendske endda. Periode-effekten indebærer, at særlige hændelser, som f.eks. finanskrisen eller nu Corona-krisen, leder til pludselige wake-ups i befolkningen. Lange tidsserier af værdiforskydninger skal således også finde forankring i den konkrete historie, måske med forskellige betydningsnedslag i befolkningslagene – noget, som yderligere gør det vanskeligt med sammenligninger over tid og rum.

Fredriksen kom til en sen indsigt i sine refleksioner, at den af Inglehart (med flere) dominerende teoriramme har sine begrænsninger – at det er ikke tilstrækkeligt kun at studere individers værdier som drivkraften i udviklingen mod modernitet, men at der også findes institutionelle kræfter, som i form af f.eks. penge, retsregler og teknologi påvirker samfundsudviklingen og derfor også vores værdier. Fredriksen henviser til teorier om »refleksiv modernitet«, som har et andet fundament end den »metodologiske individualisme« (aggregerede individ-data), der kendetegner Ingleharts tilgang og herefter samtlige værdiundersøgelser. Her vil jeg komme med en lille bemærkning til Fredriksens i øvrigt gode oversigt: Hvis teorier om den »refleksive modernitet« havde domineret beskrivelsen af danskernes værdier, ville volumens titel (*Usikker Modernitet*) nok blive udskiftet med en mere passende pluralform: Moderniteten antager forskellige historiske nedslag, institutioner, hændelser og seje strukturer, som kan fremskynde og/eller forsinke udviklingskæder. De mange udmærkede rapporter i bogen vi-

ser i min læsning (hvis validiteten nu er i orden) ikke, at der i Danmark finder en retraditionalisering (en usikker modernitet) sted, snarere en udvikling mod en kritisk, eller om man så vil, en form for »refleksiv« velfærdsmodernitet i det lille land i det nordlige Europa, medlem af såvel Nato som den Europæiske Union.

Anders Ejrnæs og Thomas P. Boje opridser en profil af »den kritiske borger«, og Fredriksen (sammen med P. Gundelach) reflekterer (som selve Durkheim) over en dobbeltsidig værdi- og moraludvikling i Danmark: Danskerne er blevet mere tolerante og frie i deres syn på den individuelle sædelighed (seksualitet, hash), men til gengæld er de blevet mere strenge i deres syn på samfundsmoral: Skattesnyd tolereres slet ikke. Måske ser vi den samme udvikling i Danmark af det, som i Sverige er blevet betegnet som »statsindividualisme« – vi er ganske glade for staten og dens omfattende indgreb i vores private liv, bare vi også får mulighed for at bevæge os frit i skov og mark og slippe for tænke for meget på de andre. Den institutionelt sikrede velfærdsmodernitet hos os i Norden ser ud til at frisætte individuelle handlingsformer, mens den usynlige (stats)hånd i øvrigt beskytter os for livets farer. Dét synes at være særligt tydeligt i Danmark – deri ligger den bestående værdi af de mange danske værdiundersøgelser.

Nu til substansen. Jeg følger stort set den fremstilling, som Fredriksen selv foreslår i sit indledningskapitel, men bliver af pladshensyn nødt til at sortere groft. Men lad mig klart fremhæve, at jeg finder det store flertal af artikler særdeles interessant i et videre sociologisk øjemed, teoretisk såvel som metodologisk – om end jeg af grunde, som angives nedenfor, er lidt i tvivl, om selve grundlaget (danskernes værdier) bliver korrekt rapporteret. Lange tidsseriestudier er nødt til at forfølge en egen tvingende logik, der risikerer at overse mulige forandringer i den underliggende substans.

Finder vi tendenser i undersøgelsen, som peger på et »kulturelt tilbageslag« i

Danmark i de senere år? Ikke ret meget, om vi skal tro på resultaterne i bogen, om end der findes tendenser til en vis polarisering mellem befolkningsgrupperne – »the have's and the have's not«. Lars Skov Henriksen og Klaus Levinsen (kap. 8) påviser glædeligt nok, at unge i Danmark stadig har en fod i foreningslivet, om end i nogle andre former end ældre generationer. Som kritisk læser kan man spørge, hvordan unge mennesker ud over Facebook, Instagram og alle øvrige apps overhovedet har tid tilovers til at engagere sig i foreningslivet, og spekulere på, om ikke der i det oprindelige spørgeskema ligger noget skjult normativt i den danske diskurs, at det er godt at være en del af det civile samfund. Men lad mig tage forfatterne på ordene: Foreningslivet indtager fortsat en stærk stilling blandt danskerne, unge såvel som de ældre. Traditionelle fagforeninger synes at have mistet lidt af deres tidligere glans, men til gengæld er mere lokale interesseorganisationer vokset frem som f.eks. »et ulve-frit Danmark« og »venligt-sindede bedsteforældre«.

Spørgsmålene om »danskernes religion« (kap. 9 af Peter B. Andersen, Jacob Erkman og Peter Gundelach) er også af sociologisk interesse, fordi religion med tiden har udviklet sig til et komplekst fænomen. Da den første værdiundersøgelse blev gennemført i 1981 var en udbredt overbevisning blandt sociologer, at moderniteten med sekulariseringen ville underminere den traditionelle religion. Et kulturelt tilbageslag ville så indebære, at danskerne vendte tilbage til Folkekirken og lignende trosfællesskaber. Ifølge forfatterne kan vi ikke finde tendenser til en sådan retraditionalisering, men danskerne har heller ikke afvist det religiøse liv. Danskerne er fortsat »kulturelt kristne«, dvs. vi fejrer dåben, konfirmationen, og ved juletid går en og anden også i kirke – uden at nære en traditionel gudstro. I takt med at vi har rejst rundt om i verden, har vi fået øjnene op for »alternative religioner« – alt fra yoga og senbuddhisme til den »åndelige kraft« i gammel asatro.

Religion, siger forfatterne, har i sociologien såvel som blandt folket udviklet sig til et komplekst fænomen. Ikke noget kulturelt tilbageslag her, men snarere en »refleksiv« senmoderne udvikling. Eller ... nu skal den kritiske læser strø salt i såret! Det seneste spørgeskema fra 2017 er blot blevet besvaret af ca. 1.700 individer, som tidligere noteret med en lille overvægt af ældre respondenter som 68-kohorten. Kun »etniske danskere« indgår i stikprøven, minoritetsdanskere er ikke repræsenterede – noget, som ifølge redaktøren beror på, at der i den europæiske survey, som danner grundlag for den danske undersøgelse, ikke anvendes oversættelser til minoritetssprog, når minoriteten ikke når op over 5% af befolkningen. Det er lidt af en mangel i mine øjne, fordi den muslimske tro på flere måder har udfordret danskernes tro på sig selv og andre (også før Messerschmidt). Det ville være relevant i denne sammenhæng at undersøge tolerancespørgsmålet i relation til den muslimske tro og dens mere synlige udtryksmåder – opfattes den som en trussel eller ikke?

Klaus Levinsen rapporterer (kap. 10) om danskernes holdninger til miljøbeskyttelse, og om disse har gennemgået en forandring over tid. Han finder frem til, at der måske er en lille forandring; de ældre og yngre blandt danskerne er lidt mere tilbageholdne i deres tilkendegivelser om at ville afgive en del af deres indtægt til miljøforbedringer. Her vil jeg også være lidt forsigtig i at tolke resultaterne. Dels er de givne svarmuligheder i spørgeskemaet noget firkantede; selv ville jeg også være tilbageholdende, hvis jeg blev spurgt af en interviewer, om jeg var villig til at give til miljø – og spørge videre til hvad og hvordan? I dag er »miljøet« desuden blevet indlejret i en videre klimaproblematik – og den yngre generation måske også inspireret af Greta Thunberg – noget, som undersøgelsen jo ikke kunne forudsige i 2017, altså en senere periodeeffekt, som brat kan påvirke danskernes værdier.

Benedicte Brincker, P. Gundelach og C.A. Larsen (kap. 2) skriver fint om »glæden over at være dansk« i et historisk perspektiv. En gang var Danmark en stormagt, i dag er det et lille land – hvis vi ser bort fra rigsfælleskabet. Med globaliseringen og den stigende rejsevirk-somhed kunne man måske tro, at den danske »selvglæde« ville aftage i styrke og koncentrerer sig til de lag i befolkningen, som har et mere snævert udsyn. Men sådan er det slet ikke ifølge forfatterne, snarere tværtimod. Selvglæden har bredt sig videre i befolkningen, også blandt de bedre uddannede og den urbane elite. Som svensker kan man blive lidt misundelig. Siden 70'ernes populære revy-sang med Hasse Alfredson, Tage Danielsson og Lena Nyman »Jag är så glad att jag är svensk« har det fået os på anden side af sundet til at feje det blågule ind under tæppet, og det er blevet svært hejse flaget igen. Denne tilståelse skal ses som et tegn på agtelse fra *hinsidan*. Sågar Francis Fukuyama ser Danmark som nærmest et fuldendt demokratisk samfund. Der findes mange gode grunde til at »være glad for at være dansker«.

Karen Margrethe Dahl skriver en særdeles velunderbygget artikel om danskernes opdragelsesværdier fra 1990 til 2017 med godt overblik over relevant sociologisk teori og metodologi (kap. 12). Ingleharts tese om overgangen fra materielle til post-materielle værdier danner her som i de øvrige kapitler selve rammen om hendes diskussion: Unge mennesker i Danmark (og i det øvrige privilegerede Vesten) er opdraget i et univers af tolerance, selvstændighed, ansvarsfølelse og med overskud til at tænke ud over selve overlevelsen. Men som Dahl noterer sig, så er der i Danmark såvel som i omverden i løbet af senere årtier sket et markant skift fra de fysiske til de virtuelle kontakter, særligt blandt de unge. Hvordan påvirker et sådant skift børn og unge? Inspireret af nyere ungdomsforskning spørger Dahl, om den tidligere oprørske teenage-fase nu er blevet overhalet af en »forlænget barn-

dom« – unge bor hjemme i længere tid, drikker sig mindre fulde (noget, som vist nok er diskutabelt i dansk kontekst!?), de udskyder den seksuelle debut, og ungdomskriminaliteten falder. Er de post-materielle værdier monstro på tilbageslag blandt de unge? Men Dahl viser kyndigt i den danske stikprøve, at en dobbeltsidig udvikling er i gang blandt de unge; de er både blevet mere tolerante over for f.eks. homoseksualitet, samtidigt med at de viser mere respekt for autoriteter. Kan dobbeltsidigheden forklares med en øget polarisering, også blandt de yngre? Uddannelsesgraden synes ikke at gøre en markant forskel her, men det gør derimod de politiske tilhørsforhold: De venstreorienterede er mere til frisind og tolerance; dem til højre er mere til autoriteter og gode manerer. Dahl reflekterer videre i sin tekst om den eventuelle generations-effekt, som påvirker resultaterne i hendes undersøgelse: De unge i dagens samfund lever i et andet og mere utrygt samfundsklima end deres forældre og bedsteforældre, noget, som forståeligt nok påvirker deres trang til selvudfoldelse.

Troels Fage Hedegaard og C.A. Larsen (kap. 3) påtager sig opgaven at beskrive det (måske) betændte spørgsmål om danskernes holdninger til indvandring, særligt i relation til arbejdsmarkedet efter 2000, hvor den østeuropæiske arbejdsindvandring for alvor tog fat. Et af spørgsmålene til respondenterne lyder: »Hvis der er få jobs, bør arbejdsgiverne prioritere danskere frem for indvandre-re?« Hvis en interviewer er til stede, kan besvarelsen måske påvirkes af ens selvforståelse – men hvordan man virkelig vil agere, når ens afløb rammes af lækage »blæser lidt i vinden«! Her er et eksempel på, at de ganske groft formulerede spørgsmål med de givne svarmuligheder måske forvansker validiteten i det foreliggende studie, hvor konteksten ofte bliver mangelfuld. Men forfatterne parerer elegant vanskelighederne i spørgeskemaet med finurlige teoretiske og metodologiske øvelser. Ressourceteorien antager, at de befolkningslag, som har mest at miste

i form af markedschancer og lønninger, vil prioritere danskere frem for »indvandrere«, men ifølge forfatterne viser resultaterne, at der vist nok er en lille øgning efter 2008 (finanskrisen) blandt ufaglærte eller dem med erhvervsuddannelse, der vil prioritere danskere, men at øgningen slet ikke er markant. Men interessant er, at der tilsyneladende også blandt eliten findes en lille tendens til at prioritere danskere frem for »indvandrere«. Forfatterne benævner dette (socio-tropiske) fund som et muligt resultat af en »periode-effekt«: De bedre stillede allierer sig i krisetider efter 2008 også med dem, som ikke har det så godt, noget, som kan ses som et tegn på en bredere samfundsso-lidaritet.

Ser vi overhovedet tendenser til et kulturelt tilbageslag i Danmark? I et fyldigt og velskrevet kapitel (4) behandler Anders Ejrnæs og Thomas Boje spørgsmålet, om de senere årtiers diverse kriser (flygtningekrise, klima, terror, større social diversitet, ulighed) påvirker befolkningens sociale og politiske engagement? To teoretiske tolkningsrammer prøves: Tesen om »relativ deprivation« peger på, at afsavn og forværrede levevilkår stimulerer politisk aktivisme, mens »ressource-teorien« gør gældende, at dårlige vilkår leder til det modsatte: Folk trækker sig tilbage til privatsfæren. Forfatterne opridser fire former for udenomsparlamentariske aktiviteter: demonstrationer, overenskomststridige strejker, underskriftsindsamlinger og boykotter. Disse aktiviteter betragter de som »systembevarende«, da samtlige er legitime inden for et parlamentarisk system til forskel fra »illegitime« som besættelser, blokader og andre former af civil ulydighed.

Udviklingen i politisk aktivisme fra 1981 til 2017 i Danmark viser en stigning frem til 1999/2008, hvor et overraskende brud indfinder sig: Finanskrisen 2008 skabte en øget diskrepans mellem individers forventninger og deres faktiske muligheder, noget, som ifølge deprivations-tesen burde lede til en aktivitetsstigning. Generationsudviklingen med flere yngre

med bedre uddannelser og ressourcer burde også fremme et større engagement – så hvordan forklares en faldende interesse i samfundsengagement? I takt med at det traditionelle industriarbejde bliver mere og mere *outdated* (til fordel for funktionærer og de løst ansatte blandt prekariatet) svinder også mulighederne for med strejker og boykotter at påvirke omgivelserne. Alder, mener forfatterne, er en vigtig baggrundsfaktor: De ældre (63-71 år) er stadigt engagerede i demonstrationer og underskriftsindsamlinger, mens de yngre med bedre uddannelsesmæssige og økonomiske ressourcer ser ud at være mindre aktive. Men de yngre aldersgrupper har, mener forfatterne, den fordel, at de ofte er bedre integrerede i forskellige netværk, og at tidligere generationers kollektive manifestationer nu bliver erstattet af nye former for individuelt tilpassede IT-medierede kommunikationer.

Også tillidsfaktoren til samfundets bærende institutioner bliver undersøgt: Jo mere mistillid til politiet, til Folketinget, til fagforeninger og til sidst til EU, desto flere udenomsparlamentariske aktioner ville man kunne forvente sig. Men over tid mener forfatterne, at der i Danmark også i (mis)tillidsspørgsmålet ser ud til at ske en indsnævring af polariseringen: Positive og negative holdninger synes i lige grad at motivere til diverse aktioner. Den højre-radikale populisme har, siger de, ringere betingelser i Danmark end i f.eks. Tyskland og Frankrig. I dens sted ser de konturen til fremvæksten af, hvad de kalder »den kritiske borger«, samfundsengagerede individer, som med diverse tiltag (til højre eller til venstre) deltager i en »systembevarende«, ikke system-destruktiv, aktivitetskultur.

Hvad med arbejdsfordelingen i hjemmet mellem mænd og kvinder i Danmark? Thomas Boje, Anette Borchhorst og Ander Ejrnæs (kap. 11) undersøger, om dobbeltforsørgerrollen stadig holder grebet om danskerne. Danmark har ikke i modsætning til Sverige aktivt fremmet »den universelle omsorgsmodel«, at

tvinge mænd til barsel. Om end man kan ane en stigende tendens i antallet af »utilfredse« i det nye datasæt sammenlignet med tidligere – det er svært at balancere hjemme- og udearbejde for forældre – findes der ikke i Danmark tendenser til, at en mere traditionel kønsordning skulle indfinde sig i den nære fremtid.

Hvad med verdens »lykkeligste« folk? I de senere målinger ser det ud, som om Finland har passeret det danske lykketal, eller er det nu Norge? I en fin oversigts-tekst om lykkemålinger generelt og de nu aktuelle i Danmark betragter Henrik Lauridsen Lolle og Jørgen Goul Andersen udviklingen i et tidsperspektiv. De spørger (fodnote s. 358), hvorfor det var økonomer og ikke sociologer, som indledningsvist begyndte med at interessere sig for lykketallene i befolkningen, og henviser spøgefuldt (!) til, at de sidstnævnte først og fremmest ser på »sociale problemer« (*three D's – death, disease and disability*). Lykkemålinger spaltes op i to distinkte indgange: subjektivt velbefindende, hvor respondenter selv vurderer deres tilstand, og objektivt, hvor noget som den officielle statistik kan give os svar på: bolig- sygdoms- og diverse aktivitetsstatistik (som professionelle eksperter interesserer sig for). Det viser sig også i gennemgangen her, at 2008 (finanskrisen og dens spor) var et brydningsår. Danskernes lykke steg i jævn takt op til da for siden, at gå nedad. Hvordan forklares sådant et fald? Det er svært med kausalfaktorer, fordi der er så mange samvirkende årsager. Men deskriptiv isolering af bestemte grupper peger på nogle klare tendenser: Folk uden erhvervsuddannelse er mindre tilfredse end øvrige, autonomi og selv vurderet helbred er klart af betydning, kønsforskelle synes ikke at være så markante, med undtagelser af yngre piger, som er stressede; enlige, særligt fraskilte, har det heller ikke så godt i sjælen; dårligt helbred og lav indkomst tynger. Også dagens børnefamilier (se kap. 11 øverst) er stressede. Egentlig er det vel ikke resultaterne i undersøgelsen, som interes-

serer (ganske som forventet), men tekstens værdi ligger i dens teoretiske og metodologiske håndtering af et datasæt, som også i forfatterens egne øjne er udfordrende.

I et sidste empirisk kapitel tager redaktøren Morten Fredriksen sammen med sin kollega Jonas Toubøl fat på at undersøge en mulig polarisering vedrørende tilliden i den danske befolkning. Også her viser det sig, at 2008 er et brydningsår – finanskrise, EU-arbejdsmigration og flygtningekrise gnaver på den (generelle) tillidskapital, der understøtter samværet mennesker imellem, og ikke mindst vores tilltro til bærende institutioner som Folketinget og til myndigheder. Som med lykkeforskningen findes der forskellige teoretiske indfaldsvinkler til graden af tillid i en befolkning: socialiseringsfaktorer (som er ganske stabile over tid), materielle livsvilkår kan betyde opgang og nedgang i vor tilltro til omgivelser, samt pludselige hændelser som finanskrise, Corona, klimafænomener, som påvirker livsvilkår brat. I det senere fald kan marginalisering og almen forarmelse lede til det kulturelle tilbageslag, som er i fokus. Om et kulturelt tilbageslag de facto er til stede i Danmark er nok et tolknings-spørgsmål, men forfatterne mener at kunne se en polarisering i befolkningen parallelt med den, som vi har set i lykkemålingerne. En lille anbefaling til forfatterens fortsatte forskning – hvorfor ikke sammenligne diskussionen om tillid og tillidskapital med Bojes og Ejrnæs ditto (kap. 4) om fremvækst af en mulig »kritisk borger« i Danmark. Supplerer teksterne hinanden, eller er de modsigende?

I et metodologisk slutkapitel opsummerer Jonas Toubøl og Morten Fredriksen nogle centrale metodologiske spørgsmål og vanskeligheder i det samlede datasæt, som ligger til grund for undersøgelsen fra 2017. Det består af to datasæt: et interviewer-administreret spørgeskema og et web-baseret online spørgeskema. Kun ca. 50 % (i alt 1.696) af udsendte spørgeformularer blev faktisk besvaret, til trods for gentagne opfod-

ringer. Af de web-baserede formularer besvarede endnu færre, ca. 42 %. Det er hovedsageligt data fra den interviewer-administrerede undersøgelse, som ligger til grund for de undersøgelser, der præsenteres her i bogen. Jeg finder den lave svarprocent ganske bekymrende, men det er muligt, at der også i den danske befolkning i dag har udbredt sig et udmattningssyndrom pga. hyppig brug af surveys og spørgeskemaundersøgelser. Det tager tid som i tilfældet her at besvare 114 spørgsmål med underspørgsmål; og det er meget sandsynligt, at såvel interviewere som respondenter bliver trætte undervejs. Jeg læste fornyligt Howard Beckers bog om *Evidence* (nu også på dansk) om selve mikro-produktionen af data, noget, som vakte min interesse for det interview-korps, som Danmarks Statistik åbenbarligt har til rådighed, og som er blevet anvendt i dataindsamlingen. Måske ligger her et interessant kvalitativt projekt for studerende i fremtiden, at kigge lidt nærmere på, hvordan (ganske grove) data bliver til finstemt empiri.

Som jeg håber at have påvist, finder jeg rigtig mange af teksterne i bogen af geden sociologisk interesse, teoretisk såvel om metodologisk. Det statistiske håndlag imponerer, ligesom mængden af variabelanalyser. Jeg har allerede bemærket, at et sammenlignende studie i Norden, eller det øvrige Nordeuropa, vil kunne belyse det specifikt danske. Sammenligningen var da også den store ambition i den europæiske værdiundersøgelse. Men det tager tid at bearbejde de store empiriske datasæt, og måske er en sådan sammenlignende undersøgelse på vej?

Selve datagrundlaget for den danske undersøgelse, og for den sags skyld også de øvrige værdistudier, vækker min interesse – og bekymring. Som redaktøren og mange af forfatterne noterer sig, er »det kulturelle tilbageslag« ikke særligt bekymrende i Danmark. Nu er tesen om et kulturelt tilbageslag i sig selv ganske værdisættende; bag ligger tanken på en modernitet, som bevæger sig mere eller mindre lineært. Redaktøren spørger i sin

indledning, om Ingleharts (et al.) modernitetsteori er tilstrækkeligt kompleks til at begribe de ofte modstridige udviklingstendenser i avancerede (sen)moderne samfund? I samme ånd kan man spørge, om de lange tidsstudier i værdiundersøgelserne i Danmark (og øvrige Europa) virkeligt er rustede til at gribe om kompleksiteten og de pludselige forandringer, som kan ryste et samfund? Lange tidsstudier »binder« samfundsudviklingen i givne kategorier ud fra spørgsmål, som oprindeligt blev formuleret sidst i 1970'erne. Siden da har der været et enormt »værdi-skred« i det globale samfund siden – tænk på murens fald i Berlin, Sovjetunionens kollaps, Jugoslaviens sammenbrud (vi 68'ere rejste sammen til Titos forlovede land i de sene 1980'erne for at lære en »anden socialisme« at kende), terrorangreb i New York og i flere andre hovedstæder, Fukushima-katastrofen i Japan, som ruskede vores tiltro til teknologiens suverænitet (hvis ikke Tjernobyl allerede havde gjort sit til det), diverse klimatrusler fra oversvømmelser i New Orleans til skovbrande i Australien og i Californien. Mærkeligt, hvis ikke sådanne fænomener skulle ryste vores værdisæt – som i øvrigt nu for tiden påvirkes af globale IT-systemer. Min bekymring er, om de lange tidsstudier med givne nøglespørgsmål, formuleret i en anden tidsånd, er rustet til overhovedet at begribe nutidens værdier? Eller om studierne, med de givne forståelsesrammer, giver et konserverende blik på dem – og at dybe værdi-forskydninger risikerer at falde uden for radaren? Min bekymring skyldes, at værdiundersøgelserne med alle deres sociologisk-metodologiske finesser ikke er tilstrækkeligt empirisk funderede; som du spørger, får du svar. Her ligger, vil jeg mene, en stor udfordring for værdiundersøgelsesernes fremtid, for jeg håber, at de har en fremtid. Der ligger et kolossalt forskningsarbejde her, som forener flere generationer af forskere, og som danner et imponerende fundament, ikke mindst til udviklingen af dansk sociologi. Det er mit håb, at studerende ud-

nytter denne mulighed i de kommende år, kvantitativt såvel som kvalitativt. Deri ligger, mener jeg, den bestående værdi af denne og alle foregående værdiundersøgelser.

Margareta Bertilsson
Sociologisk Institut,
Københavns Universitet

Sociologiens problemer – en grundbog. Redigeret af Anders Blok og Carsten Bagge Laustsen

København: Hans Reitzels Forlag 2019.
(800 sider)

Det er en vigtig og glædelig begivenhed, når der udkommer en ny bredtftavnende lærebog i sociologi på dansk. *Sociologiens problemer* er en omfattende (32 kapitler), stor (800 sider) og tung (1½ kg) bog, hvor hvert kapitel er en solid gennemgang af en bindestregssociologi, dvs. et konkret sociologisk tema som fx ungdomssociologi, arbejdssociologi, videnskabssociologi, bysociologi, markedssociologi og forbrugssociologi. Bogen indeholder dog også enkelte kapitler, der ikke kan beskrives som en bindestregssociologi, fx kapitlerne om kapitalisme og om stat og samfund.

Den imponerende samling af 30 tematiske kapitler indeholder alle mulige sociologiske emner, og det vil være svært at finde en deldisciplin inden for sociologien, som ikke på den ene eller anden måde er inkluderet i bogen. Bogens to redaktører har bidraget med temakapitler og derudover skrevet en indledning og afslutning, hvori de skitserer nogle af principperne bag bogen, bl.a. deres overvejelser over forholdet mellem bindestregssociologi og generel sociologi, om at foretage sociologiske analyser. Det siger sig selv, at en anmeldelse af denne store bog ikke kan gennemgå alle bogens kapitler, og det vil være unfair at fremhæve nogle få kapitler frem for andre. Denne anmeldelse vil derfor primært be-

skrive bogen som helhed og på tværs af kapitlerne.

Det er en stor styrke ved bogen, at dens forfattere kommer fra en meget bred kreds af danske sociologer fra mange forskellige universiteter og institutioner. Det er i sig selv et udtryk for redaktørernes ønske om bred repræsentation fra forskellige institutioner og for frodigheden i den danske sociologi. Forfatterne er tydeligvis meget vidende eksperter inden for de temaer, de skriver om, og kapitlerne er som helhed meget solide og interessante bidrag til det pågældende emne.

Bogens målgruppe er primært på universiteter og professionshøjskoler. Redaktørerne skriver, at en nystartet sociologistuderende med fordel kan læse bogen fra ende til anden. Det er der nu nok ikke mange sociologistuderende, nystartede eller ej, der vil orke. Derimod har redaktørerne ret, når de skriver, at læsere typisk vil granske enkeltkapitler af særlig interesse. En studerende, der er interesseret i et bestemt sociologisk emne, eller skal skrive en opgave inden for et bestemt tema emne, vil kunne finde interessante kapitler om det meste. Og en underviser eller forsker, der har brug for en hurtig introduktion til et sociologisk område, vil have god gavn af bogen. Bogen vil egne sig for kurser eller opgaver i specifikke sociologiske emner, og i den forbindelse kan læseren få god hjælp af redaktørernes fremragende skabelon for fremgangsmåde og det sociologiske håndværk, som afslutter hele bogen. Her henvender man sig direkte til den studerende. Sådan kan du gøre, hvis du vil i gang med en sociologisk analyse inden for et bestemt tema. Dette afsnit er, som i øvrigt også indledningen og afslutningen, i det hele taget stærkt inspireret af Mills *Den sociologiske fantasi* (eller det, som forfatterne, med en god begrundelse, foretrækker at kalde »den sociologiske forestillingsevne«).

Temakapitlerne i bogen begynder med »Sundhed« og slutter med »Kunst og kulturproduktion«. For denne anmelder er

det ikke indlysende at se princippet bag rækkefølgen af kapitlerne. Snarere fremtræder bogen som en æske med rækker af fyldte chokolader, hvor man, alt efter appetit og smag, til enhver tid kan vælge den eller de kapitler, der ser mest lækre ud. At bogen er en gennemgang af bindestregssociologier ses også af dens form. Alle kapitler er nogenlunde lige lange, og i sin form præsenterer bogen altså ikke emner eller temaer, som defineres som mere grundlæggende end andre.

Derimod er der tilstræbt en ensartet struktur for de enkelte kapitler. Et kapitel er almindeligvis struktureret på følgende måde: Først en generel introduktion fulgt af en teoriehistorisk fremadgående beskrivelse af emnet. Man begynder med klassikerne, typisk Durkheim, Marx og Weber, og fortsætter med teoretikere i forskellige perioder frem til de mest nutidige teorier. I nogle kapitler kombineres teoriehistorien med en struktur, hvor man i stedet for eller ud over teoriehistorien refererer overordnede, tværgående temaer eller teorier, som inden for den pågældende bindestregsteori har været de mest fremherskende. I en del tilfælde er der en tendens til en sympatisk teori-gennemgang, dvs. at teorierne præsenteres som supplerende perspektiver, men der er også (efter min mening bedre) kapitler, hvori forfatteren(e) pointerer, på hvilke områder der er uenigheder mellem teorierne. Det har været en generel ambition for bogen, at kapitlerne også knytter teoriudviklingen til den generelle samfundsmæssige udvikling og evt. til, hvordan emnet har kunnet kvalificere politiske diskussioner i samfundet, men det er ikke alle kapitler, der fuldt ud får indfriet den ambition.

Redaktørerne har valgt, at »fokus [i kapitlerne] bør ligge på det moderne Danmark« (s. 23), men udmøntningen følger ikke altid dette princip til dørs. Inspirationen til analyserne af det moderne danske samfund kommer primært fra andre vestlige lande, og det er ikke så ofte, at forfatterne diskuterer, om teorier, der er opstået eller anvendt i andre lande pro-

blemfrit, kan appliceres på danske forhold. Fokus på Danmark kan desuden give udfordringer med analyser af globale forhold, en ulempe som redaktørerne er opmærksomme på, og globalisering diskuteres da også i en del af kapitlerne.

I den forbindelse bør det nævnes, at bogen først og fremmest har et teoretisk perspektiv, så det overlades ofte til læseren selv at knytte forbindelser mellem bogens teoretiske perspektiver og deres anvendelighed i forhold til konkrete empiriske analyser. Især kan man i nogle kapitler savne henvisninger til dansk empiri og mere konkrete og betydende undersøgelser af danske forhold, herunder også specielle danske forhold. I øvrigt kunne man godt have ønsket sig at bogen indeholdt en lidt bredere vifte af referencer til nutidige og klassiske danske sociologer.

I en oversigtsbog som denne er det en risiko, at læseren kan have svært ved at se, hvilke teoretikere og hvilke værdier der er særligt centrale. I bogen er der benyttet et godt, greb som fremmer kendskabet til de vigtigste tekster inden for temaet. I de enkelte kapitler er der nemlig tekstbokse, hvor læserne får en smagsprøve på en særligt vigtig teori eller forfatter inden for temaet. På den måde bliver læseren inspireret af nogle kerne-tekster eller teoretikere, som kan give lyst til yderligere fordybelse. Antallet af tekstbokse varierer en del i de enkelte kapitler (og der er et eksempel på tekstbokse med næsten overlappende indhold i to forskellige kapitler, men det kan være svært at undgå, når man skal skrive om tekster, der har betydning for flere af bogens emner).

Alle redaktører af antologier kæmper med, hvilke emner der skal være med i bogen, og hvilke der må fravælges. Denne antologi er imidlertid bred og omfattende. Det er ikke så let at finde emner, der slet ikke behandles i denne tykke bog, og mange emner er belyst i flere kapitler. Men der er nogle valg af redaktørerne og de enkelte kapitlers forfattere, som kan diskuteres. Der er selvstændige kapitler

om klasse og køn, og klasse, men i mindre grad køn, integreres i mange kapitler. Derimod mangler der et egentligt kapitel om etnicitet, og i det hele taget spiller etnicitet en ret lille rolle i bogen som helhed. En anden overvejelse er, om der burde være et specielt kapitel om velfærdsstaten. Til trods for, at fx marginalisering og afvigelse diskuteres i flere kapitler, er der ikke mange analyser, der peger på sammenhængen mellem velfærdsstat og udsatte grupper eller andre sociologiske problemer knyttet til velfærdsstaten. Også i betragtning af den omfattende litteratur om den særlige danske/nordiske velfærdsstats organisering og kendetegn kan man savne et velfærdsstatskapitel.

En anden typisk udfordring i antologi-er er at sikre ensartethed på tværs af kapitlerne og at undgå for mange overlapninger. Det er i lange stræk lykkedes i bogen. Der er ganske vist en del overlapninger i kapitlernes præsentationer af såvel sociologens grundlæggere (Durkheim, Marx og Weber) og omtalen af nyere teoretikere som fx Bourdieu, men ofte kan disse overlapninger være nødvendige, når man skal læse bogens kapitler uafhængigt af de øvrige. Ensartede referencer på tværs af kapitler er en anden udfordring. I den forbindelse kan det nævnes, at Webers *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*, der benyttes som kilde i mange af kapitlerne, i de fleste steder citeres efter oversættelsen fra 1990'erne (og et par steder endog til en engelsk oversættelse). Det ville have klædt bogen (og forlaget), hvis man i stedet havde benyttet Hans Henrik Bruuns oversættelse fra 2018.

Der er god brug for en bog som denne, der tager forskellige sociologiske temaer op til grundig analyse. Bogen demonstrerer til fulde sociologiens promiskuøse karakter. Den kan parre sig med hvad som helst, og samlet set viser bogen sociologisk teoridannelses store frugtbarhed i alle mulige analyser. Den meget brede forfatterskare viser også sociologiens stærke position i det danske forsknings- og uddannelsessystem. Bogen vil med fordel kunne bruges i kurser inden for de enkelte temaer, men nok i mindre grad appellere til, at man læser et større antal kapitler i de mere generelle sociologiske kurser. Den egentlige værdi er, at de grundige og solide tematiske gennemgange af eksperter inden for hvert tema gør det muligt både for studerende og deres undervisere at få introduktion og inspiration til et meget stort antal sociologiske problemstillinger.

Jeg fik denne bog til anmeldelse lige før coronakrisen, og det er nærliggende at spørge, hvilken indflydelse pandemien vil have på de mange emner i bogen (de samme spørgsmål gælder selvfølgelig for sociologien – og mange andre discipliner – som helhed). Jeg tror, at store dele af bogen vil være holdbar – corona eller ej. Men det bliver interessant at se, hvilken effekt coronakrisen har haft på de enkelte temaers problemstillinger og forskningsresultater og læse om det i den næste udgave af bogen.

Peter Gundelach

Sociologisk Institut, Københavns Universitet